

KİLİSE VE HAVRALARIN İSLÂM-OSMANLI HUKUK TARİHİNDEKİ YERİ

Mehmet Akman*

Kilise ve havraların İslâm şehirlerindeki varlığı ve zimmîlerin buralarda ibadet edebilmeleri İslâm hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı din ve vicdan hürriyeti ile yakından ilgilidir. Dinî âyin ve ibadet hürriyeti din ve vicdan hürriyetinin bir unsurudur. Bu çalışmada, dinî menşeli bir hukuk olan İslâm hukukunda diğer dinlerin ibadet mekanlarına nasıl bakılmıştır; bu hukuku uygulayan bir devlet olarak Osmanlı Devletinde gayrimüslim mâbedlerinin hukukî statüsü nasıl belirlenmiştir gibi sorulara cevap verilmeye çalışılacaktır. Çalışmamızda kitaplı dinlerin mâbedlerini ele alıp diğer dinlere ve heterodoks dinî gruplara ait mâbedleri hariç tutmamızın üç temel sebebi vardır. Birinci sebep, İslâm hukukunda kural olarak gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyetlerinin bunları oluşturan cemaatlar arasında farklılık arzetmemesidir. İkincisi, İslâm devletlerinde zimmîlerin tamamına yakınının Hristiyan ve Yahudilerden ibaret olmasıdır. Üçüncü sebep ise özellikle heterodoks dinî gruplara tanınan dinî âyin ve ibadet hürriyetinin kapsamının belirlenebilmesinin başka bir çalışmanın konusu olacak genişlik ve önemde olmasıdır. Konunun kısmen İlber Ortaylı ve A.Yaşar Ocak'ın çalışmalarında da işlendiği belirtilmelidir.

I. İSLÂM HUKUK TARİHİNDE KİLİSE VE HAVRALARIN YERİ

{Kur'ân-ı Kerîm'deki "Allah insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çokça zikredilen mescidler yıkılıp giderdi" (Hac 22/40) âyeti, mâbedlerin korunmasını Müslümanlara yalnızca telkin etmemekte aynı zamanda bir hukukî vecibe olarak yüklemektedir} Hz.Peygamber'in Necran Hristiyanlarıyla

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

yaptığı zimmet anlaşmasında da onların mâbedlerinin Allah'ın ve Resulünün zimmeti ve koruması altında olduğu açıkça ifade edilmiştir¹. Bu genel ilke çerçevesinde klâsik dönem fukahası önce şehirleri elde ediliş şekline göre üçe ayırmış ve bu taksime göre kilise ve havraların hukukî durumunu tespit etmiştir. Gayrimüslim mâbedlerinin şehir dışındaki statüsü ise ayrıca incelenmiştir.

1. Gayrimüslimler tarafından kurulmuş olup da barış yoluyla alınan şehirlerdeki mâbedlerin muhafazası ve yenilerinin yapılması barış antlaşmasının ihtiva ettiği şartlara bağlıdır. Mevcut mâbedlerin muhafazası genel kuraldır. Barış antlaşmasında harâc ödenmesi karşılığında arazinin ahalisine bırakılacağı kararlaştırılmışsa mâbed inşâ edilmesine engel olunmaz. Arazinin devlete bırakılması ve cizye ödenmesi hususunda anlaşılmışsa antlaşmada mâbed inşâ etme imkanının tanınıp tanınmadığına bakılır².

2. Savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerdeki mevcut kilise ve havralar yıkılmaz ve tahrip edilmez³. Ancak bunların mâbed olarak bırakılıp bırakılmayacağı konusunda olumlu ve olumsuz iki görüş vardır. Bir kısım fukaya göre devlet başkanı bu mâbedleri kilise ya da havra olarak bırakabileceği gibi camiye de çevirebilir ya da mesken olarak kullanılmasına karar verebilir. Diğer bir kısmına göre ise gayrimüslim mâbedlerine dokunulmaz ve kullanım tarzı değiştirilmez⁴. Eskiden yapılmış bir gayrimüslim mâbedi yıkıldığında yerinde bir benzeri inşâ edilebilir; ancak başka bir yerde yapılmasına izin verilmez⁵.

Savaşarak alınan şehirlerde yeni kilise ve havra yapımına izin verilmeyeceği kanaati hakimdir. İlk dönem uygulamalarında mevcut kilise ve havralara dokunulmadığı ancak yenilerinin yapılmasına izin verilmediği görülmektedir⁶. Nitekim Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın şamlılarla yaptığı zimmet antlaşmasında mevcut kilise ve havraların kendilerine bırakılacağı ancak yenilerinin yapılmasına izin verilmeyeceği belirtilmiştir⁷. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Hıms şehrinin ahalisiyle yaptığı zimmet antlaşmasında da mevcut kiliselere dokunulmayacağı ancak bunların tamir edilemeyeceği hükmü yer almıştır⁸. Mâbed yapma yasağı zimmî nüfusun galip olduğu yerlerde geçerli değildir⁹. Nitekim son dönem fukahasından İbn Âbidin, savaş yoluyla alınan şehirlerde yeni kilise ve havra yapımı

1 Ebû Ubeyd, s. 201.

2 İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 691-692; Hüsam Çelebi, vr.128a.

3 Kâsânî, VII, 180.

4 İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 689-691; Serahsî, IV, 1540. Dört mezhebe göre de fetva verebilecek kudrette olan ve bu sebeple *mezâhibî* diye de anılan Ahmed Demenhûrî (v. 1778), bu mâbedlerin Müslümanların iskânı için kullanılacağını belirtmektedir; bk. *Kitâbu ikameti'l-hücceti'l-bâhira alâ hedmi kenâis-i Mısır ve'l-Kahira*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr:934/1, vr.9b.

5 Serahsî, IV, 1535; Kâsânî, VII, 169.

6 Ebû Ubeyd, s. 103.

7 Hamîdullah, s. 458.

8 Hamîdullah, s. 467-468.

9 Serahsî, IV, 1533.

yasağının mutlak olmadığını bu yasağın, içinde cuma namazlarının kılındığı ve hadlerin tatbik edildiği müslüman şehirlerine mahsus olduğunu belirtmektedir¹⁰.

3. Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde kilise ve havra yapılmasına İslâm hukukçularının ittifakıyla izin verilmez¹¹. İbn Kayyim el-Cevziyye, devlet başkanının zimmîlerle yeni kilise ve havra açılması şartını içeren bir antlaşma yapması halinde bile sözkonusu şartın ve hatta antlaşmanın geçersiz olduğunu; devlet başkanının ancak, cizye karşılığında zimmîlerin iskanına izin verebileceğini söylemektedir¹². Serahsî ise antlaşmanın geçerli, şartın geçersiz olduğunu kabul etmektedir¹³. Serahsî'nin ictihadı maslahata daha uygun gözükmektedir.

Şehir dışındaki köy ve benzeri yerleşim bölgelerinde kilise ve havra inşa edilip edilemeyeceği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Hanefî hukukçulardan Kâsânî buna mutlak olarak cevaz verirken¹⁴ Serahsî bölge sakinlerinin çoğu zimmî ise kilise veya havra yapımına izin verilir demektedir¹⁵. İbn Âbidîn'e göre ise şehir dışında da olsa dârü'lislâm'da yeni kilise ve havra yapımına izin verilmez¹⁶. Serahsî'nin ictihadı, İslâmın zimmîlere tanıdığı statünün bir icabı olarak daha isabetlidir.

Hicaz bölgesinde gayrimüslim mâbedlerinin yapılamayacağı icmâ ile sabittir¹⁷.

İslam hukukçuları gayrimüslim mabedlerinin başka bir yere nakledilip edilemeyeceği meselesi üzerinde de durmuşlardır. Buna göre bu nakil İslâm ülkesinde yeni bir mâbed inşa etmek anlamına geldiği için buna cevaz verilmemiş ancak Müslümanların bu nakilde bir maslahatları olacaksa naklin mümkün olabileceği belirtilmiştir¹⁸.

Savaş yoluyla alınan yerdeki gayrimüslim mâbedlerinin mülkiyeti İslâm devletine aittir. Kullanma hakkı ise gayrimüslimlere bırakılmıştır. İbn Kayyim el-Cevziyye buna delil olarak kilise ve havralar gayrimüslimlerin mülkiyetinde olsaydı buralarda izinsiz olarak namaz kılmanın caiz olmayacağını, izin ve rızası olmadan başkasının mülkünde namaz kılmanın gasbedilmiş bir mekanda namaz kılmak demek olduğunu ve bunun da haram

10 İbn Âbidîn, VI, 328.

11 Ebû Yûsuf, s. 161; İbn Nüceym, vr.267a-b.

12 İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 672.

13 Serahsî, IV, 1548.

14 Kâsânî, VII, 169.

15 Serahsî, IV, 1534.

16 İbn Âbidîn, VI, 327.

17 "Arap Yarımadasında iki din bir araya gelmez" hadisi bu icmân şer'î delili olmalıdır; bk. İmam Mâlik, *el-Muvatta*. Câmî. 18; Ebû Ubeyd, s. 107; Serahsî, IV, 1541; Kâsânî, VII, 170. İbnü'l-Hümâm'a göre Arap Yarımadasında köylerde de gayrimüslim mâbedi inşa edilemez; bk. *Fethü'l-kadîr*, IV, 370

18 İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 704; Kâsânî, VII, 169.

bulduğunu oysa sahabenin kilise ve havralarda namaz kıldıklarının sabit olduğunu ifade etmiştir¹⁹.

İbn Âbidin metruk bir havranın kiliseye tahvili talebiyle kendisinden fetva isteyen bir grubun bu talebini reddettiğini ancak başka müftülerin bu fetvayı verdiğini anlatmaktadır. Şam'da geçen hadisede 1248/1832-33 senesinde kendilerine "Yahudi'l-kurrâyîn" adı verilen bir Yahudi cemaatinin terketmesi sonucu metruk kalan bir havra, Hıristiyanlar tarafından satın alınıp kiliseye çevrilmek istenir. Bu işlemin sıhhatini tasdik ettirmek isteyen Hıristiyan cemaati İbn Âbidin'den fetva ister. İbn Âbidin "Bu fetvayı vermekten kaçındım ve bu işlemin caiz olmadığını söyledim" demekte ve eklemektedir: "Dünya malına tamah eden bazı mütehevvir kimseler bu işlemleri sahih ve caiz görerak fetva vermiştir. Hıristiyanlar taleplerinin şeriata muvafık olduğu iddiasını bu fetvayla güçlendirerek veliyyülemre başvurdular. Durumun nasıl geliştiğini bilmiyorum. şikayetim ancak Allah'adır!"²⁰.

İlk dönemlerdeki uygulamayı ve bu uygulamanın ışığında gelişen icthadları, gayrimüslim nüfusun ihtidâ ve göç sebebiyle azalması veya en azından artmaması sonucu yeni kilise ve havra yapımına ihtiyaç duyulmamasıyla açıklamak mümkündür²¹. Nitekim Malikî hukukçulardan İbnü'l-Kâsım ve Zeydîler devlet başkanının maslahata uygun bulup izin vermesi halinde savaş yoluyla ele geçen şehirlerde bile yeni kilise ve havraların açılmasının mümkün olduğunu söylemektedirler²². Günümüz hukukçularından Abdülkerim Zeydân, klâsik dönem İslâm hukukçularının icthadlarının kendi zamanlarının şartlarını yansıttığını belirterek sahâbe döneminde savaşla ele geçirilen yerlerdeki hiç bir kilise ve havranın yıkılmadığını hatırlatmakta, İslâm'ın gayrimüslimlere tanıdığı din ve vicdan hürriyetinin kapsamında kendi mâbedlerini inşâ etme hakkının da girdiğini, bu sebeple İslâm şehirlerinde kilise ve havra yapılamayacağını kabul etmeyi doğru bulmadığını ifade etmektedir²³. Kanımızca da, gayrimüslimlere tanınan din ve vicdan hürriyeti kaçınılmaz olarak dinî âyin ve ibadet hürriyetini ve buna bağlı olarak mabedlerin dokunulmazlığının tanınmasını ve ihtiyaç belirmesi ve devlet başkanının uygun görmesi halinde de Hicaz bölgesi dışında bu tür mâbedlerin²⁴ inşâ edilebilmesini gerekli kılmaktadır. Esasen Kahire gibi Müslümanların hakim oldukları pek çok şehirde de uygulama bu yöndedir.

19 İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 712.

20 İbn Âbidîn, VI, 330. (II.Mahmud'un padişahlığına rastlayan bu tarihte Şam, 1831-1840 yılları arasında şehri elinde tutan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın işgali altındaydı. Hadisenin bundan sonrasını talikten öğreniyoruz: "Bir sene sonra Hıristiyanlar havranın çevresindeki Müslümanlara ait evleri de gasbedip kiliseye katarak istediklerinden de fazlasını elde ettiler.").

21 M.Âkif Aydın, "Din" md. *DİA*, IX, 326.

22 el-Kardâvî, s. 20.

23 Abdülkerim Zeydân, s. 98-99.

24 Esasen kilise ve havralar sadece Hıristiyan ve Yahudiler için değil Müslümanlar için de birer ibadet yeri konumundadırlar. Buralara girip dua etmek ve hatta namaz kılmak bir kısım fukahaya göre caizdir. Bu icthada karşı çıkan fakihler kilise ve havralarda namaz kılmayı kesin olarak haram kabul etmemiş ancak tahrimen mekruh olarak nitelemişlerdir. Konuya ilişkin fikhî görüşler şöyle özetlenebilir: a) Kilise ve havralara girmek ve oralarda namaz kılıp ibadet etmek buraların necis olma ihtimaline binâen tahrimen

Klâsik devir İslâm hukukçularına göre Hıristiyan ve Yahudiler dîni âyin ve ibâdetlerini toplu olarak ancak kilise ve havralarında icra edebilirler. Müslüman şehirlerinde kilise çanları çalınmaz; haç gezdirilmez ve Müslümanların duyacağı şekilde âyin yapılmaz²⁵. Köylerde ve ahalisi Müslüman olmayan mevkilerde bir sınırlama yoktur²⁶. İslâm hukukçularının bu icihadları kendi dönemlerinin sosyal ve siyasi gereklerinin bir ifadesidir. Kamu düzenini bozmadığı sürece gayrimüslimlerin ibadet esaslarına karışılmaması esastır. Medine sözleşmesinde "Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanlarınkî de kendilerinedir." şeklinde çok açık bir hüküm yer almıştır²⁷.

Zeydân'a göre klâsik müelliflerin zikrettikleri yasaklamalar İslâm'ın şîârından olsa idi bu yasaklamaların köy ve ahâlisi Müslüman olmayan yerlerde de geçerli olmaları gerekirdi²⁸. Gerçekten de söz konusu yasaklamalar bir maslahata mebnidir. Mesela çan çalmama yasağı namaz vakitlerine münhasırdır ve Müslümanların ibâdetine saygı göstermekle ilgilidir. Nitekim Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın şamlılarla yaptığı zimmet antlaşmasında ezanın okunmasından biraz önce başlamak üzere namaz süresince kilise çanlarının çalınmayacağı belirtilmiştir²⁹.

II. KİLİSE VE HAVRALARIN OSMANLI HUKUK TARİHİNDEKİ YERİ

A. Klâsik Dönem

Osmanlı Devletinde kilise ve havraların statüsü İslâm hukukuna, özellikle Hanefî mezhebinin icihadlarına uygun olarak düzenlenmiştir. Fıkıh kitapları Osmanlı hukukunun hem bilgi hem de yürürlük kaynağı durumundadır. Bu itibarla, teorik olarak İslâm hukuku ile ilgili bölümde ifade edilenler Osmanlılar için de geçerlidir. Muhtemelen kiliselerin statüsü ile hükümlerin de yer aldığı, Fetihden sonra Ortodoks Rum cemaati lideri Georgios

mekruhtur. Bu kerahiyet Müslümanların oralara girme haklarının olmamasından değildir. Hanefîlerin icihadı bu yöndedir; bk. İbn Âbidîn, II, 43. b) İslâmın ilk devirlerindeki bazı uygulamalar kilise ve havralarda namaz kılındığını göstermektedir. Necran'dan yazılan bir mektupta namaz kılmak için havradan daha temiz ve güzel bir mekan bulunamadığının ifade edilmesi üzerine, Hz. Ömer orada namaz kılınmasına izin vermiştir; bk. Aynî, IV, 3. Ebû Mûsa el-Eş'ari ve Ömer b. Abdülaziz'in kilisede namaz kıldığı bildirilmiştir. Şa'bi, Atâ b. Ebî Rebâh ve İbn Sîrîn de kilisede namaz kılmakta bir sakınca görmemişlerdir; bk. Seyyid Sâbık, I, 254. Hanbeli hukukçulardan İbn Kayyim el-Cevziyye meseleyi tartışmış ve kanaatini buralarda namaz kılınabileceği yönünde belirtmiştir; bk. *Ahkâmü ehli'z-zimme*, II, 712-713.) Aralarında İbn Abbâs'ın da bulunduğu bir gruba göre ise içinde resim ve heykel bulunmayan kilise ve havralarda namaz kılınabilir. Hz. Ömer, "İçlerinde resim ve heykel bulunması sebebiyle kiliselerimize girmeyiz" demiştir. İbn Abbâs içinde heykel bulunmayan havralarda namaz kılmıştır; bk. Buhârî, "Salât", 54. Aynî, Hz. Ömer'in kiliseye içinde resim olduğu için girmediğini eğer resim olmasaydı girmekten kaçınmayacağını belirterek içinde resim bulunmayan kiliselerde namaz kılmanın sahîh olduğunu ifade etmektedir; bk. *Umdetü'l-qârî*, IV, 3.

25 Ebû Yûsuf, s. 149, s. 152; el-Ferrâ, s. 159-160; Mâverdi, s. 259.

26 Serahsî, IV, 1532-1533; Kâsânî, VII, 169.

27 Hamîdullah, s. 61, (md.25).

28 Zeydân, s. 100.

29 Hamîdullah, s. 458.

Skolarios II.Genadios'la Fatih Sultan Mehmed arasında yapıldığı sabit olan zimmet antlaşmasının metni günümüze kadar ulaşamamıştır. Islahat Fermanında³⁰ ve Tanzimattan sonra yayınlanan Rum Patrikhanesi nizamnamesinde³¹ söz konusu zimmet antlaşmasına atıfta bulunulmaktadır. Benzer hükümler ihtiva ettiği anlaşılan ve yine fetihten hemen sonra Galata zimmîleriyle yapılan ahidnâmenin metni ise elimizdedir. Ahidnâmede mevcut kiliselere dokunulmayacağı, kiliselerin camiye çevrilmeyeceği, dîni âyin ve erkânları ne surette ise aynen devam edeceği buna karşılık yeni kilise inşâ edilemeyeceği ve çan çalınamayacağı hususları belirtilmiştir³². Yine Fatih'in verdiği metropolit beratında "Utrukûhüm fihâ (vemâ) yedînûn/Onları dinleri üzerine serbest bırakınız" hadîsi zikredilerek Ortodoks ruhani reislerinin dîni âyin ve ibadetlerini önceden nasıl icra ediyorlar ise aynen öyle icra etmeleri istenmiştir³³. Yavuz Sultan Selim'in Dubrovnik gayrimüslimlerine verdiği ahidnâmede *Dubrovnik küffarının emn ü eman içinde* olacakları hükmü yer almıştır³⁴. 922/1516 tarihli adâletnâme muhtevalı Semendire Eflâkleri Kanunnamesindeki *kâfir köylerinde mütemekkin Müslümanlardan reâyâ rencide olalar, ol kimesneler* (Müslümanlar) *kâfir köylerinden emr-i şerîfim üzre göçürüle* hükmü gayrimüslim haklarının korunmasının çarpıcı bir örneğidir³⁵. Kanunî Sultan Süleyman devri kanunnamelerinden Kanunnâme-i Livâ-i Kudüs'ün bir parçası olan *Kanun-ı Kamâme*'de Hristiyan ve Yahudilerce hac mahalli olarak kabul edilen ve Bizans İmparatoru Konstantin tarafından Hz.İsa'nın kabri olduğu iddia edilen yerde inşâ edilen Kıyâme Kilisesi'nin gayrimüslimlerce ziyaret edilmesi esasları belirlenmiştir³⁶.

Osmanlılar fethettikleri şehirlerde hakimiyet işareti olarak o yerin en büyük kilisesini camiye çevirir diğer kiliseleri ise Hıristiyan nüfusun ihtiyacı oranında eski kullanım tarzı üzerine terkederlerdi. Ebussuud Efendi'ye 945/1538-39 tarihinde "Merhum Sultan Mehmed Han -aleyhi'r-rahme ve'l-ğufrân- Hazretleri mahrusa-ı İstanbul'u ve etrafındaki karyeleri anveten mi feth eylemişlerdir?" sorusu yöneltildiğinde şöyle cevap vermiştir: "Maruf olan anveten fetihdir. Amma kenayis-i kadîme hali üzerince ibkâ olunmak sulhen fethe delalet eder. Sene hams ve erbe'în ve tis'amie tarihinde bu husus teftiş olunmuşdur. Yüz on yedi

30 Karal, V, 259.

31 "Patrik bulunan zât kilise-i şarkînin bir büyük reis-i ruhanîsi olduğundan başka Fatih Sultan Mehmed Han Hazretleri tarafından ihсан buyurulup sâir selâtin-i izâm-ı maziye taraflarından takdir ü ibka ve zât-ı şevketismât Hazret-i Padişahî cânib-i âlisinden te'kid buyurulmuş olan imtiyazatı hâvî olan berat-i âlişanda muharrer kâffe-i füsusâtın icrasına memur olduğuna..."; bk. *Düstûr*, Birinci Tertip, İstanbul 1289, c.II, s. 905, madde 3.

32 Ahidnâmenin ilgili hükümleri şöyledir: "Kabul eyledim ki kendülerin âyinleri ve erkânları ne vechile câri ola gelirse yine ol uslûb üzere âdetlerin ve erkânların yerine getürelen. Ve kiliseleri ellerinde ola, okuyalar âyinlerini. Amma çan ve nâkus çalmayalar. Ve kiliselerin alub mescid etmeyem. Bunlar dahi yeni kilise yapmayalar"; bk. Akgündüz, I, 477.

33 "Ve buyurdum ki ba'de'l-yevm anda metropolit olub *utrakûhüm fihâ yedînûn* mücebince kendü resimleri ve âyinleri ne ise eyle ede..."; bk. Akgündüz, I, 407

34 Akgündüz, I, 385.

35 Akgündüz, III, 461.

36 Akgündüz, VII, 54-55.

yaşında bir kimesne ile yüz otuz yaşında bir kimesne bulunup 'Yahudi ve Nasârâ el altundan Sultan Mehmed Han ile ittifak idüb tekfura nusret etmeyecek olub, Sultan Mehmed dahi onları sebî etmeyüb halleri üzerece mukarrer edecek olub bu vechile feth olundu' deyu müfettiş mahzarında şهادet edüb bu şهادet ile *keñayis-i kadîme hâli üzerine kalmışdır*³⁷. Ebussuud Efendi, İstanbul her ne kadar savaş yoluyla alınmışsa da, kiliselerin mevcudiyetini hukukî bir zemine oturtabilmek amacıyla, fıkıh kitaplarında da zikredilen bir usulü kullanmış ve genişletici bir yorumla meseleye açıklık getirmek istemiştir.

Fetihden sonra İstanbul'un en büyük kilisesi olan Ayasofya, Fatih'in vakfı olarak camiye çevrilmiştir³⁸. Büyük kiliselerin başlıcalarının cami haline getirilmesi II.Bayezid devrine rastlamaktadır. Bu devirde devlet adamları boş ve metruk kiliseleri cami haline getirme yarışına girmişlerdir. Sonraki devirlerde kiliselerin camiye dönüştürülmesi eski hızını kaybetmiştir. Kanuni zamanında iki küçük kilise mescid haline getirilmiştir. İstanbul'un fethinden itibaren yaklaşık kırk iki kilise cami haline getirilmiştir³⁹. Daha sonraki devirlerde de camiye çevrilen kiliselerin, fetihten itibaren geçen zaman içinde Hıristiyan nüfusun ihtida veya göç sebebiyle azaldığı ve ahalisinin çoğunluğunun Müslümanlardan ibaret hale geldiği mahallelerin ortasında kaldığı için cami haline getirildiği belirtilmelidir.

Yeni kilise yapımına ise kural olarak izin verilmemiştir. 1516, 1530 ve 1541 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamelerinde ifade edildiği üzere sonradan ihdâs olunan *ve defter-i atîfde kilise yazılmayan yerlerde* yapılan kiliselerin yıktırılacağı belirtilmiştir⁴⁰. Yeni kilise yapma yasağı devletin son zamanlarına kadar devam etmiş ancak bunun bazı istisnaları da görülmüştür. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Rusya'ya Beyoğlu'nda bir kilise inşâ etme izni verilmiş⁴¹ Eflak ve Boğdan'da yeni kilise yapılmasına ve eskilerin tamirine engel olunmayacağı⁴² belirtilmiştir.

37 Ebussuud Efendi, *Marûzât*, s. 75.

38 Camiye çevrilen Ayasofya'nın içindeki dinî tasvirler ihtiva eden mozaiklere uzun süre dokunulmadığı ifade edilmektedir. 16. yüzyılın sonlarına doğru Fas sultanının elçisi olarak İstanbul'a gelen Ebu'l-Hasan et-Tamgruti ve 17. yüzyılda Evliya Çelebi bu mozaikleri gördüklerini nakletmektedirler. Baron de Tott, 1755'te mozaiklerin artık görülemediğini ifade etmektedir; bk. Eyice, I, 449-450; a.mlf. IV, 208; ayrıca bk. K. Süsheim, "Ayasofya" md. IA, II, 49. Arif Müfid Mansel de Ayasofya'nın kubbesinde taht üzerinde oturan İsa tasvirinin yer aldığını, bu tasvirin Sultan Abdülmecid zamanında kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılmış bir âyet ile örtüldüğünü belirtmektedir ki bütün bu rivayetler yeniden tetkike muhtaç gözükmektedir; bk. "Ayasofya" md. IA, II, 54.

39 Eyice, s. 10-14.

40 Bir örnek olmak üzere 922/1516 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamesinin ilgili hükümleri aşağıda verilmiştir. Diğer iki kanunnamenin ilgili maddeleri de hemen hemen aynıdır. "Bazı yerlerde kadim kafir zamanından berü kilise olmayan yerlerde kilise ihdâs olunmuş,anın gibi cedit ihdâs olunmuş kiliseler yıkdırulub ve içinde oturub tecessüs-i ahvâl edüb diyâr-ı küffâra haber eden keferenin ve papazların muhkem haklarından geline ve siyasetleri oluna. Ve yollarda haçlar vaz' olunmuş, hedmolunub min ba'd etdirmeyeler ve ederlerse edenlere siyaset oluna. Ve hangi kadının kadılığında olub men ve def etmeye. azline sebep ola"; bk. Akgündüz, III, 377-378. 1530 ve 1541 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamelerinin ilgili hükümleri için bk. a.mlf. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VI, 425, 444.

41 Madde 14: Dîvel-i sâireye kıyasen kilise-i mahsusadan maada Galata tarafında Beyoğlu nam mahallenin yolunda tarîk-i âmda Rusya Devleti bir kenîse itdirmek caiz ola. İş bu kenîse, kenîse-i avam olub Ruso-

B. Tanzimattan Sonraki Dönem

Osmanlı Devletinde gayrimüslim cemaatların dinî âyin ve ibadetlerini icra edebilmeleri hiç bir zaman gerçek anlamda bir sorun haline gelmiş değildir. Buna rağmen devletin zayıflamasına paralel olarak Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Ortodoksların himayesini üzerine alarak kiliselerini korumayı taahhüt etmesi bu sözde soruna milletlerarası bir mahiyet vermiştir. Tanzimat döneminde ise bu gibi müdahaleler gittikçe artan bir tarzda milletlerarası ilişkilerin konusu olmuş ve Islahat Fermanıyla Osmanlı Devleti sanki önceden zimmîleri bu haklarından mahrum ediyormuş gibi bu defa hukuken bir taahhüt altına girmiştir. Aynı yıl yapılan Paris Antlaşmasında fermana atıfta bulunularak bu taahhütler milletlerarası sahaya taşınmıştır. 1878 tarihli Berlin Antlaşmasıyla da zimmîlerin hakları bu defa uluslararası bir sözleşmesin konusu haline gelmiştir⁴³.

1856 tarihli Islahat Fermanında gayrimüslim mâbedlerinin tamirine mani olunmayacağı ancak bunların yeniden yapılmalarının Bâbîâlinin iznine tâbi olduğu hükmü yer almıştır⁴⁴. Bununla birlikte yeni mâbed yapma yasağı ve tamir için izin alınması kuralının gayrimüslimleri mağdur etmediği anlaşılmaktadır. Zira 1885'de sadece İstanbul'da yüz elliye yakın kilise ve havra mevcuttur⁴⁵.

1273/1856-1857'de yaşanan bir hadise vardır ki Tanzimat döneminin özelliğini yansıtmayı itibariyle burada zikredilmelidir. Fransa'ya Kudüs'te bir kilise yapımı için ruhsat verilmiş ancak yer seçimi yapılmamıştı. Fransızların Kudüs'ün Bâb-ı Hutta mahallesinde yer alan ve vaktiyle kilise iken fetihten sonra camiye tahvil edilen Selâhuddin Camii yerine kilise inşâ etmek üzere Bâb-ı Âlf'ye başvurması üzerine keyfiyet Kudüs mutasarrıfı Kâmil Paşa'dan sorulmuş, *fransızlı* bir devlet adamı olan Kâmil Paşa da orasının mezbebelik olduğundan bahisle kilise yapılmasında bir mahzur olmadığı cevabını vermiştir. Bu yazışma sonucu talebe uygun ferman-ı âlfî sâdir olmuştur. Bunun üzerine aralarında Kudüs'ün şafî müftüsü ve Harem-i şerif şeyhi de olmak üzere çok sayıda ulema ve meşayih İstanbul'a müracaat edip meselenin aşlının aktarıldığı gibi olmadığını, mezbelelik olarak nitelenen yerde Selâhuddin Camii ve medresesinin binasının mevcut bulunduğunu, mihrabın, kapıların ve hatta kapı kilitlerinin dahi yerinde olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu

Gyrek (Russo-Grecque) kenşesi tabiriyle tesmüye ve ilelebed Rusya Devletinin elçisi sıyanetinde olub her dürlü taarruz ve müdahaleden emin ve beri ve hırasat oluna. Bk. Erim, I, 127.

42 Madde 16: (Eflak ve Boğdan'da) Kel-evvel Hıristiyan diyaneti vücuhla serbest olub icrasına bir dürlü mümanaat olunmayub ve kiliselerin müceddeden binâsına ve atıklarının tamirine mümanaat olunmaya; Erim, s. 128.

43 Metin için bk. Erim, s. 403-424.

44 Metin için bk. Karal, V, 260.

45 Bilal Eryılmaz, s. 46.

teşebbüsler sonuçsuz kalmış, verilen fermanın istirdadı mümkün olmamış ve emsali görülmemiş şekilde, bir cami kiliseye tahvil olunmuştur⁴⁶.

1876 Kanun-ı Esâsîsinde yer alan "... memâlik-i Osmaniyede maruf olan bilcümle edyânın serbesti-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyyenin kemâkân cereyanı devletin taht-ı himayetindedir" şeklindeki 11. maddeyle gayrimüslim mâbedlerinin mevcut statüsü anayasal bir koruma altına alınmıştır.

Tanzimattan sonra yayınlanan Rum Patrikliği⁴⁷, Ermeni Patrikliği⁴⁸, Protestan Cemaatı⁴⁹, Hahamhane⁵⁰ nizamnameleri ve Manastırlar hakkında bazı mevadd-ı umumiyeyi hâvi nizamname⁵¹ ile kilise, manastır ve havraların idaresi, devletle olan ilişkilerinin tanzimi gibi hususlar etraflıca tespit edilmiştir. Kiliselerin tezyfîni ve âyinlerin icrası için gereken eşya için gümrük muafiyeti tanınmıştır⁵².

1910 tarihli *Rumilinde kâin münâziunfih kilise ve mektebler hakkındaki kanun* ile de Osmanlı tarihinde ilk defa devlet, kilise yapımı için para yardımında bulunmayı taahhüt etmiştir⁵³. Rum Patrikliği ile Bulgarlar arasındaki öteden beri yaşanan çekişme sonucu Bulgarların Patriklikten ayrılıp "Bulgar Eksarklığı" adı altında ayrı bir kilise kurmalarına 1870 tarihli bir beratla izin verilmesi⁵⁴ üzerine bu defa bu iki kilise arasında ortaya çıkan bazı huzursuzlukları gidermek amacıyla yukarıda adı geçen kanun kabul edilmiştir. Kanuna göre içinde kilise bulunan bir köy veya çiftlik veya kasabada ahalinin bir kısmı Patrikhaneye diğer kısmı Eksarkhaneye mensup ise o kilise esasen hangi taraf namına kayıtlı ise o tarafa ait olacaktır. Ancak bu tarafa mensup olan nüfus, ahalinin 1/3 ünden az ise bu defa kilise diğer tarafa devredilecek ve azınlıkta kalan taraf için yeniden kilise yapımında kullanılmak üzere hükümet para yardımında bulunacaktır (md.3). Bu yardım, kanunun yayımı tarihine kadar ortaya çıkmış bulunan ihtilafları halletmek için bir defaya mahsus olup (md.6), para yardımıyla yeniden inşâ olunacak kiliseler hakkında ferman-ı âli ısdarı beklenmeyip vilayet makamından alınan ruhsatla inşaata başlanılabilecektir (md.10).

Lozan Konferansında diğer meselelerin yanında azınlıklara ait mâbedlerin akıbeti meselesi de uzun tartışmalara neden olmuştur. 18 Mayıs 1923 tarihli alt komite raporuyla konunun Türk temsilci heyetinin ilgili devlet temsilcilerine göndereceği notalarla halledilmesi kararlaştırılmıştır. Heyet başkanı olan İsmet İnönü'nün İngiltere, Fransa ve

46 Cevdet Paşa, II, 9-15.

47 Düstûr, Birinci Tertip, II, 902.

48 Düstûr, Birinci Tertip, II, 938.

49 Düstûr, Birinci Tertip, IV, 615.

50 Düstûr, Birinci Tertip, II, 962.

51 Düstûr, Birinci Tertip, II, 935.

52 Düstûr, Birinci Tertip, II, 610.

53 Düstûr, İkinci Tertip, İstanbul 1330, c.II, s. 431-433.

54 Bu konuda bk. Bozkurt, s. 190-194.

İtalya temsilcilerine gönderdiği mektuplar nota yerine kabul edilmiş, bu mektuplarda azınlıklara mahsus mâbedlerin hukukî varlıkları tanınmıştır. Söz konusu mektuplar İkamet ve Adli Salahiyet Anlaşmasına ilişkin olup vazgeçilen Türk bildirisinin yerini tutmuştur. Mektupların yürürlük süreleri, İkamet sözleşmesinin 20/I maddesinde yedi yıl olarak kabul edilen süreye tabi olduğundan yedinci yılın sonunda kendiliğinden yürürlükten kalkmıştır. Mektuplarda ifadesini bulan bu tanıma, tanınan kurumlar lehine birer kazanılmış hak doğurduğu için uluslararası hukuktan kaynaklanan mütesep haklara saygı ilkesine istinaden korunmaktadır. Türkiye'nin bugünkü hukukî durumunu bu nedenle uluslararası hukuk belirlemektedir⁵⁵.

Lozan Antlaşmasında Fener Rum Patrikhanesinden ve Yahudi Hahamhanesinden ayrıca bahsedilmiş değildir. Lozan Antlaşmasınının 38-44.maddelerinde gayrimüslim Türk vatandaşlarının statüsü belirlenirken bunların din ve mezhep farkları gözetilmeksizin bütün Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlara eşit haklar tanınmakta ve Osmanlı Devleti tarafından tanınan bütün imtiyazlar kaldırılmaktadır. Rum, Ermeni ve Yahudilerin tam bir serbestiyet içerisinde ibadet yapmaları, kilise, havra ve mezarlıklarını muhafaza etmeleri hususunda gereken kolaylığın gösterileceği taahhüt edilmektedir. Buna mukabil Patrikhanenin ekümenik olma vasfı kaldırılmaktadır⁵⁶.

SONUÇ

Gayrimüslimlere tanınan din ve vicdan hürriyeti, mâbedlerin korunması ve ihtiyaç belirmesi halinde yenilerinin yapılmasına izin verilmesini de gerekli kılmaktadır. İslâm hukukunun gayrimüslim mâbedlerine tanıdığı hukukî statünün antlaşmalarda yer alan hükümler istisna tutulursa aslında bir iç hukuk düzenlemesi olduğu belirtilmelidir. Yine kural olarak yabancı devletlerin Müslüman mâbedlerine yönelik hukukî tasarrufları ve tavır alışları, İslâm devletinin gayrimüslim mâbedlerine tanıdığı statüyü etkilememiş ve gayrimüslimlerin İslâm ülkesinde sahip oldukları din ve vicdan özgürlüğüne menfi bir tesir icra etmemiştir. Bir başka ifadeyle bu hususta karşılıklılık ilkesi nazara alınmamıştır. Osmanlı Devleti de diğer İslâm devletleri gibi gayrimüslim mâbedlerine hukukî bir koruma sağlamış, ihtiyaç olduğu oranda bunların yapılmasına karşı çıkmamış, gayrimüslim ahaliye din ve vicdan özgürlüğü tanımıştır. İstanbul'un bazı semtlerinde cami, kilise ve havranın yan yana yer alması bunun yaşayan bir delilidir.

55 Şanlı, s. 851-852.

56 Şahin, *DIA*, XII, 347.

BİBLİYOGRAFYA

- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. I, III, IV, VI, VII, İstanbul 1990-1994.
- Aydın, M. Âkif, "Din" md, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IX.
- Aynî, *Umdetü'l-qârî şerhü sahihi'l-Buhârî*, c. IV, Kahire 1972.
- Bozkurt, Gülnihâl, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, Ankara 1989.
- Buhârî, "Salât", 54.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay.Cavid Baysun, 2. baskı, c. II (13-20), Ankara 1986.
- Demenhûrî (Ahmed ed-), *Kitâbu İkâmeti'l-Hucceti'l-Bâhira alâ Hedm-i Kenâis-i Mısr ve'l-Kahira*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr: 934, vr. 1-28.
- Düstûr*, Birinci Tertip, c.II, IV; İkinci tertip, c. II, İstanbul 1289,1330.
- Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, (thk. M.Halil Herrâs), Beyrut 1406/1986.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1403/1983.
- Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, Kahire 1397.
- Elöve, M.Emil, "Türkiye'de din imtiyazları", *AÜHFD*, c. X, sayı 1-4, s. 305-368.
- Erim, Nihat, *Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, Ankara 1953.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, 2. baskı, İstanbul 1996.
- Eyice, Semavi, "İstanbul'un camiye çevrilen kiliseleri", *Taç*, c. I, sayı 2 (Mayıs 1986), s. 9-18.
- _____, "Ayasofya", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, s. 208.
- _____, "Ayasofya", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. I, s. 449-450.
- Hamîdullah, Muhammed, *Mecmûatü'l-vesâik es-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, 6. baskı, Beyrut 1407/1987.
- Hüsâm Çelebi, *Risâle-i ma'mûle li-beyâni ahvâli'l-kenâyis şer'an*, Süleymaniye Ktp., İzmir, nr: 805/7, vr. 125b-129a.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Reddül-muhtâr alâ'd-dürri'l-muhtâr şerhu tenviri'l-epsâr*, Beyrut 1415/1994, c. II,VI, Beyrut 1415/1994. (Dârü'l-kütüb el-ilmiyye yayını).
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, (thk. Subhi es-Salih), c. II, Beyrut 1994.

İbn Nüceym, *Risâle fî mese'leti'l-kenâis*, Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik, nr: 439, vr. 267a-b.

İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, c. IV, Kahire 1316.

Karal, E.Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara 1988.

Kardâvî, Yûsuf, *Gayru'l-müslimîn fî'l-müctemai'l-islâmî*, Beyrut 1992.

Kâsânî, Alâüddîn, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, c. VII, Beyrut 1417/1996, (Dâru'l-fikr yayını).

Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, Beyrut 1410/1990.

İâbık, Seyyid, *Fıkhü's-sünne*, c. I, Beyrut 1985.

İerahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *şerhü's-siyeri'l-kebîr*, (thk. Abdülaziz Ahmed), c. IV, Kahire 1971.

İüssheim, K., "Ayasofya", *IA*, c. II, s.49.

İahin, M.Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1980.

_____, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, s. 342-348.

İanlı, Cemâl, "Türkiye'de yabancıların dini, ilmi, hayri kurumlarının hukukî durumu ve gayrimenkul iktisapları", *Hıfzı Timur'a Armağan*, (İstanbul 1979).

Zeydân, Abdülkerim, *Ahkâmü'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn fî dâri'l-islâm*, Beyrut 1982.